

קרוב אליך הדבר מאד

ועדים מעשיים ליצירת
מהלך במצוות תשובה

מאת ראובן לויכטר
אלול תשע"ז

אדם שנכשל בעבירה, ולבו נוקפו על כך, שתי אפשרויות בפניו.

אפשרות א'.

לרכז את כל כוחו ומרצו בהתרחקות מהעבירה.

אם נכשל בביטול תורה, יקבע לעצמו סדרים או תענית דיבור וכדו'. באיחור תפילה או קר"ש - יעבוד לקום מוקדם, יעשה לעצמו תזכורות ודברים שיעוררו אותו. בעריות - ישתדל שלא יהיה לו עסק ומגע עמהם. בכעס - ינסה לשלוט בעצמו בכל כח. במאכלות אסורות - לא יאכל ולא ישתתף אלא במקום שבדוק לו מראש. בזלזול בחברו - ינסה לדבר רכות או לסתום את פיו. וכדו'.

אך יש אפשרות ב'.

והיא - להפנות מבטו אל העבירה והכשלון ולחדור בהתבוננותו אל מרחב המחיה בה היא פעלה. להבחין איזה אזור בנפש מהווה רקע לעבירה, ומהו מרקם החיים בו היא שולטת.

כמה שילמד להכיר, ויבחין יותר בפרטים, הכלולים בתהליך הנפשי העובר את העבירה, יראה שיש בידו להפנות את אותם כוחות [או את חלקם - וכפי שיבואר] לצד חיובי או על כל פנים לצד היתר, כך שאין הוא מוכרח באמצעותם על החטא, ונותרת הבחירה בידו בין טוב ובין רע.

באופן הראשון, האדם ניגש אל הנסיון כמכריח חטא, ועל כן הוא איננו בטוח כלל בנצחון על הרע גם בבריחתו, משום שלעולם לא ניתן לצפות מראש את העלול לקרות לו ובמה הוא עוד עתיד להפגש בימי חייו, והרי הראה פעם שכשנפגש בנסיון נכשל. אולם באופן השני, האדם עובד ועמל להשתחרר מהתפיסה של הרע שקיננה בו בשעת העבירה, ויש תקוה שגם אם יזדמן לו שנית הנסיון, ימצא את עצמו מוכן, ובמקום אחר מאשר היה בו בפעם הקודמת.

הנסיון להדריך את הקורא באופן השני הזה של 'עבודה', בו נהפך האדם למשוחרר משליטת הרע עליו ומחזיר לידינו את הבחירה, הוא מטרת החוברת שלפנינו.

וכמובן, כאשר אנו מעמידים צד נוסף למול 'התרחקות מעבירה', אין כאן עידוד ח"ו 'להתקרב לעבירה', אדרבה יש ענינים בעולם שיש חיוב גמור להתרחק מהם וכענין 'סחור סחור אמרין נזירא', וכן 'לא תקרבו וכו'', וח"ו להקל ראש בזה. אולם דברינו אמורים כלפי דרכי העבודה וההתמודדות עם החטא, מכח אותו רצון להתרחק ולהתנתק מהעבירה. וכמובא מר' ישראל, שהעיר לכמה מתלמידיו שבחרו לעצמם דרך של עליה אישית ולא רצו ליטול על עצמם עטרה של רבנות - ואמר להם, לא זו הדרך, עליכם ללמוד להכשיר את עצמכם לרבנות על כל מה שזה כולל, משום שבסופו של דבר החיים יכריחו אתכם לקבל על עצמכם את הרבנות, ואם לא תעבדו להיות מוכנים לכך תחטאו לתפקידכם. נמצינו למדים שבריחה איננה תחליף לחובת ההתמודדות.

ועד א - קרבת האדם אל העבודה

הנחת העבודה היסודית היא, שכל המצבים השונים בחיים - כולל מצב של חטא - יש בהם בכדי לחדש אצל האדם מהלכים אישיים בעבודת השם.

לכל אדם, מצבים שונים בחייו, המביאים לפתחו אתגרים שונים ומגוונים לטוב ולמוטב. כלול בהם עיכובים, טרדות והפרעות, לחייו ולשטף עבודתו. הגישה הנכונה הנדרשת במקרים אלו, היא לעמול לגייס מעצמו, ולגלות בחייו, מהלכים והדגשים חדשים בעבודת השם, הנותנים מענה לדרישה המתעוררת מהמצב הנוכחי. כך, שחייו ועבודתו של האדם, מתגדלים,

משתבחים ומתרחבים, מידי הנסיונות השונים העוברים עליו, ומידי רצון השם והשגחתו המתגלים בחייו. כך האדם עומד עם כוחותיו ועבודתו למול העולם, ומכח ההתמודדות הנכונה, הוא נשכר, וזוכה לחדש בחייו מהלכים בעבודה, פעם מזוית זו ופעם מחברתה. - 'כל מידותיו של הקב"ה מידה כנגד מידה', כנגד - היינו 'לעומת', ההשגחה מכוונת את המקרים השונים של האדם **לעומת** מידותיו וכוחותיו השונים, כדי לפעול **בהם** ולשנות אותם, ולא רק כדי לפעול איתם או להפעיל אותם [עין חכמה ומוסר ח"ב רלא ובמקומות רבים].

גישה זו היא רחבה לעומת ההבנה הרגילה הרואה את האתגרים השונים כמבחן או כמכשיר לגדל את חוזק האחיזה בעבודת השם, מבלי להיות מושפע מכל מה שעובר עליו. משום שאז אין תועלת פרטית בכל נסיון בפני עצמו, אלא רק דבר אחד כללי - חוזק האחיזה בעבודה. ומרכז הכובד נמצא תמיד בעבודת השם לכשעצמה. אולם על פי האמור אין זה כך, המפגש בין העבודה ובין העולם צריך שישא בכפיו רווח אישי, שלאחריו תכבוש עבודת השם אפיק נוסף וחדש בדרך לעולמו של האדם.

לכאורה דבר זה כלול באזהרת התורה בפרשת ניצבים - **'כי המצוה**

הזאת וכו' לא בשמים, ולא מעבר לים - כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך לעשותו. והיינו - כפי שאומרים חז"ל שאע"פ שיתכן

והעבודה גופא מצריכה לעלות לשמים, אמנם אזור העבודה הוא לא שם - אלא אישי, בצידו של האדם, 'בפיך ובלבבך'. והחידוש הגדול בזה שאע"פ שברש"י מבואר שהדבר נכון גם ביחס לכל העבודה כולה, הרמב"ן מגלה שבאופן מסוים מיוחדת הפרשה למצות תשובה. משום ששם לכתחילה חיוב העבודה מתייחס לכוחות הנפש שהביאו לחטא,

בהם צריך לטפל ואיתם יש לעבוד ולהשתנות. ואף שהיה מקום לחשוב כיון שלא מצד ההשגחה העליונה גולגל המצב הנוכחי אלא מכח הבחירה השלילית, אולי שם העבודה היא רק להחזיק חזרה בתורה ובמצוות כמות שהם, הנה הרמב"ן אומר שאדרבה, יש הדגשה מיוחדת בהקשר של תשובה לעבודה אישית.

וזה הדבר המפתיע והמרגש ביותר שעל האדם לגלות בעצמו במשך הנסיון לצאת מהרע, שבכל מצב, אפילו המרוחק ביותר - יש שם בפנים קורבה ישירה לעבודה. ולעולם לא ניתן לומר לאדם - 'העבודה שלך מתחילה רק לאחר שתעשה כך וכך צעדים', כי כל מצב שהוא בחייו, אם ייגש אליו נכון, ימצא דרך לעבוד איתו כראוי, כשבסופו של דבר יוכל להשתחרר מהחטא ואף לצאת עם רווח גדול בחייו האישיים.

צעד ראשון בתשובה:

הכרה שבכל מצב שהאדם נמצא, אם יגש נכון אל עצמו, ימצא שם - באותו אזור שנכשל בו, לא רק הכרח לחטא, אלא גם סיבה חדשה לעבודה, ומקור ליצור דרך נוספת לקרב את עצמו לחיי תורה ומצוות.

ועד ב - נדרש אומץ כדי להתעסק עם חסרון אישי.

הנחת עבודה - קיימת רתיעה יסודית מלחשוב מחדש על אזורים בחיים שמובילים בקביעות לכשלון, לשם כך נדרש מהאדם אומץ הכולל בתוכו אמון שיתכן גישה חדשה לאותו אזור.

בועד הקודם התבאר שעבודת התשובה כוללת בתוכה התייחסות לכוחות ומצבים שמהם נבע החטא והכישלון, כאשר חדירה לתוך אותו אזור והטיפול בו, הוא התגובה ההולמת והעבודה הראויה לאדם במצב כזה.

אמנם, בדרך כלל קיימת רתיעה מלהתעסק עם הכוחות שמביאים לכשלון. ראשית - כוחות אלו מופיעים אצלו תמיד בצורה שלילית, ומהיכי תיתי שיש אפשרות לחדור לשם ולנהל אותם בצורה חיובית.

שנית - האזור בנפש התפוס מחטא הוא אפור ופועל מעצמו, וקשה למצוא מהלך שכלי שניתן לאחוז באמצעותו במתרחש ולנתח אותו. מלבד כל זה - הפחד מהעבירה והרצון לראות את עצמו נקי מהחטא כמה שיותר מהר, מלחיצה את העובד ולא מפנה מקום לסוג עבודה שמטבעה אורכת זמן.

לשם כך נדרש 'אומץ' - לחדור בשכלו למקום שאינו מוכר הכולל חוויה מתמשכת של היפך ההצלחה, ולהאמין בהחלט שניתן ליצור 'מושכל שני', ולמצוא גישה חדשה באותו תחום בו התהווה הכשלון.

אלא שכאן טמון מוקש, משום שלא כל מה שנראה כאומץ לב הוא אכן כזה, יתכן ואין כאן אלא קלות ראש בעלמא הניגשת לדבר באופן לא רציני, ולכן אין מפריע לו מה שהוא חסר בטחון בהצלחה. בחטאים מסוימים גישה זו עסקן נמרץ שנכוה בעסקו עם נשים והתדרדר לשחוק וקלות ראש, יצר לעצמו כללים 'קוסמטיים' בהתעסקות עימהם, אך מאוד מהר נהפכו הכללים ל'הכשר' לעשות ככל העולה על רוחו, ובלבד שהכללים ישמרו.

עלולה להיות גם הרת אסון. וההבחנה שבין אומץ לקלות ראש, שהאמיץ הוא היוצא למערכה עם כלים שיש בידם להביא לתכלית, והוא אינו עסוק אלא בהם. רק שמאחר והוא חסר נסיון בתחום או במערכה המסוימת הזאת, אין בידו להכריע האם הכלים שיש בידו מספיקים, והאם הוא מוכשר דיו כדי להשתמש בהם. אולם הקל-דעת, הוא הנכנס לעסק בצורה חובבנית ולא ממוקדת מטרה, רק שהוא סומך על שכלו שיצליח.

גם בתשובה, הכניסה לאותם אזורים צריך שתבוא מכח אחריות מלאה על החיים, ומתוך אמון שניתן לגשת אליהם בצורה חדשה ונקיה מחטא, וסביב לזה לנהל את חיפוש הדרך.

את הכלים הראויים לזה ננסה לברר בועדים הבאים.

הצעד השני בתשובה:

הגישה לאזור הכישלון צריכה להעשות מתוך יוזמה ואומץ, ומתוך אמון מלא באפשרות למצוא מושכל שני, וליצור גישה חדשה בפועל גם בשטח שמופיע אך ורק כמקור וסיבה לכישלון.

ועד ג - העבירה מכריחה עבודה

**הנחת עבודה - לא ניתן לבנות על הרצון לנוס מהעבירה בלבד,
בלא למצוא גישה חדשה למקורה ולסיבות שהביאו אליה.**

טרם נמשיך בהדרכה כיצד נוכל ליצור מושכל שני ביחס לחטא, נדגיש, שבדרך כלל הגישה הטבעית לתשובה היא לא כך.

המניע הבולט של האדם לשוב בתשובה הוא הקשר והחיבור שיש לו לקדושה שיוצר רצון להיות נקי מחטא, וכיון שרצון זה מתעורר, כל מה שהאדם מחפש זה רק להתנתק מהמעשה הרע ומהאזור שמוליד אותו, בהיותו מנוגד לרצון השם. וכל מה שבידו לעשות מכח הרצון הזה, הוא רק להחליט החלטה אמיצה שלא לשוב לאותו החטא לעולם!. אמנם, אע"פ שהרצון חזק מאוד, לא ניתן לבנות עליו את עבודת התשובה, משום שהחיים בפועל חזקים מהרצון, וכל עוד שלא נעשה בהם שינוי הם יגברו עליו, בדיוק כמו בשעת העבירה הראשונה. הא למה זה דומה, לדברי הרמב"ם בהלכות גירושין [ב, כ], בענין גט מעושה, שאדם שיש לו רצון להיות מישראל הרצון הזה מוליד רצון לקיים את המצוות, ואשר על כן כאשר מכריחים אדם כזה לעשות מצוה הרי העשייה ההיא נעשית מרצון.

אמנם זה ודאי, שאותו רצון שהתגלה בשעת הגירושין קיים בפועל רק באותו הרגע בלבד, ומיד לאחר מכן הוא מתחרט וזועק חמס על בית הדין, וכל ה-'רוצה אני' שיש בדיני גירושין אינו ענין אלא לגרום לו לצוות לכתוב גט ולא מעבר לכך. וגם הרמב"ם גופיה כותב שם 'שכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר רוצה אני כבר גירש לרצונו', והיינו שעתה הוא חזר למרדו ומתחרט, אמנם אין זה עוזר לו משום שכבר גירש לרצונו. וכל זה הוא משום שהרצון המסוים הזה, אין בכוחו ליצור מושכל שני וגישה חדשה לסיבה שמביאה אותו להמנע מלתת את הגט. וכל כחו של אותו

רצון הוא להכריח את האדם להזדהות עם רצון התורה בהחלטת בית דין שחייבוהו לגרש. על כן, ברגע שהכפיה יורדת, הוא נשאר על המושכל ראשון שלו על כל גרורותיו.

והוא הדין כאן, אותו רצון להתנתק מהעבירה, אינו מוליד באדם מחשבות חדשות והיפוך גישה לחטא, החטא מבחינתו נשאר ברירת המחדל היחידה להתנהלות בהקשר שלו, ומקור יחיד להנאה, סיפוק או נוחות. לא התחלף טעמו ולא נשתנתה צורתו, ועדיין הוא מבטא את הערך המסוים שמחמתו בחר לעשות אותו. וכל מה שקרה זה רק הזדהות קצרה עם עולם שנקי מחטא, שמחמת ההזדהות הזאת הוא מעוניין לנוס מכל מה שמביא אותו לעשות זאת שוב.

בודאי אם כן, שמי שמעוניין לשוב בתשובה בצורה רצינית ויסודית, לא יכול להשען על הרצון הזה בלבד, אלא יש להשתמש בו בכדי לעורר את עצמו לעמול למצוא גישה נכונה, חדשה ומושכלת לאותו אזור ממנו נמשך העבירה. כאשר האדם עובד באופן כזה, הרצון העקרוני לצאת מהחטא יש בו תועלת גדולה לשמור את האדם שאותה התענינות במקורות החטא לא תהפך להתעניינות אינטלקטואלית גרידא, אלא התעניינות הקשורה בעבודה.

הצעד השלישי בתשובה:

בכניסה לחלק המעשי של תשובה, יש להזהר שהרצון להתנתק מהחטא לא יגרום לבריחה מעבודה, בקבעון בתוך מושכל ראשון. אלא אדרבה - יעודד אותה, בחיפוש אחרי מושכל שני בר קיימא.

ועד ד - היראה פותחת את העולם.

הנחת עבודה - שינוי גישה והגדרה מחדש של אזור העבירה, נעשה על ידי פירוק מרכיביה, והבחנת חלקי העבודה השונים התלויים בה.

במצב של עבירה, אותו אזור בעולם, ראה שהדבר תופס ממנו נתח חשוב מהזמן ומההתעניינות ובא על חשבון העליה שלו בתורה, הוא עזב את המוזיקה והשתדל שלא לפתח שיחה עם חבריו בתחום. בראש חודש אלול מחמת מצוקה של מקום הכריח אותו המשגיח להכניס לחדרו בחור שהיה מגדולי חובבי המוזיקה בישיבה. המוזיקה שפעלה בחדר תדיר החזירה אותו על כורחו למצבו הקודם.

כיצד אם כן ניתן בכל אופן ליצור את ההפרדה בין הנקודה בעולם המביאה את החטא, ובין העבירה עצמה?

עולם של עבירה הוא עולם סתום, יחידה אחת גולמית שאין בה אלא את עצמה. ובאמת - לא ניתן להשאיר כך את העבירה ולהפך את הגישה אליה - 'עבירה לא תהיה לעולם מצוה' [דברי תלמיד הגר"א], כדי לשנות גישה יש צורך להגדיר מחדש את המעשה. אולם, כיצד 'מגדירים מחדש' מעשה גולמי?

כל מעשה שהוא, מורכב משלבים שונים, מספר צעדים, כמה פנים, והופעות רבות ומגוונות. וכאשר מתבררים אותם המרכיבים, ניתן להתבונן בהם ולהבחין בתכונת כל אחד בפני עצמו. לשם כך, יש לשבור את האחידות של המעשה, ולפרק אותו למרכיביו. וגם יש להתבונן מהם 'תנאי השטח' שיוצרים את הרקע ומזמינים את החטא. וכאשר עולה ביד כמה מאלה, על השב לעבוד להבחין באותם

מנהל מוסד חינוכי, שם לבו כי הרבה 'זמן מת' יש לו במשך השבוע שהיה יכול להיות מנוצל לתלמוד תורה ואיננו. הוא 'ניתח' את תהליך הבטלה וראה כי -

א. ראשיתה בתחושת ריקנות.
ב. את הריקנות הוא מנסה למלאות במחשבות על עצמו ללא הצלחה.
ג. הוא עובר להתמלאות מגירוי חיצוני כמו קריאת ספרים כלליים

וכדו' גם מה שלא נצרך לו לעבודתו. ד. ההתענינות בספרים מספקת כח נפש נוסף - רכושנות, על ידי אוסף ספרים שאגר לעצמו. כל אלו יחדיו יצרו עולם שלם של בטלה. כעת יש בידו ארבעה כוחות ותנועות נפשיות שניתן לעבוד איתם, ולנטרל את שליטת החטא בחיים.

כוחות וחלקי חיים, תכנים נוספים וכיוונים שונים מהכיוון של החטא. זוהי התכונה של יראת שמים, מה שנקרא בפי חז"ל - 'מפתח', 'מפתחות חצוניות' [שבת לא:]. מצב של חטא מעמיד בפני האדם כמין 'קיר' אטום וסתום, שהאפשרות היחידה לעבור היא לשבור אותו או לדלג מעליו. כך גם עולם של חטא, הוא עולם גולמי ולא מפותח המופיע רק בצורה שלילית, וכל עוד שהוא נשאר בגלמיותו אין דרך לעבור דרכו אלא על ידי הפעלת כח רב וגרימת נזק. היראה, שרואה את העולם כמקום 'עבודה', הרי היא כ'מפתח' - כלי הנותן אפשרות לחדור דרך קירות [הדלת היא חלק מהקיר] בצורה פשוטה, חלקה, ללא הפעלת כח או מאמץ יוצא דופן - כך גם היראה, 'פותחת' את העולם הגולמי של החטא, ומבחינה בו גיוון והרכבה המעניקים לחיים שבו מרחב, ומאפשרים לעבוד בצורה יעילה ויצירתית, ללא אלימות, ובצורה שמתאימה עם החיים הפשוטים.

צעד רביעי בתשובה:

יש ללמוד את העבירה, ולהבחין בתהליכי ההווצרות שלה כמה שיותר הבחנות, הכוחות המרכיבות אותה שפותחות פתח לעבודה ולשינוי.

ועד ה - מרכיבי החטא רבים.

הנחת עבודה - כל חלק מחלקי המעשה חשוב בשביל ליצור אותו, בין אם הוא חלק אחד מיני רבים, ובין אם הוא שולי ולא עיקרי, שינוי כיוון בו יכול לגרום לשינוי בכל המעשה כולו.

מגיד שיעור בישיבה, היה מעביר את הדקות הראשונות בבית בחיפוש אחרי דברי מתיקה שונים, דבר שלא התאים למתנו הרוחנית ותכונתו האישית. לאחר שהתבונן, גילה שהדרך החמה אחרי המאמץ בישיבה מביא אותו לערפול חושים שגורר את ההנהגה השלילית. הוא הרגיל את עצמו בכניסתו הביתה לקחת כוס מים קרים ולשבת עשר דקות במנוחה. שינוי פשוט זה פעל עליו בהיקף הרבה יותר רחב מגוף המעשה בלבד.

בחור שהצליח בלימוד, נוצר אצלו חוסר חשק ורפיון. כשהתבונן גילה שחיבורו לחבר למדן ויסודי מאד, גרם לו לחשוב שלימוד אמיתי הוא רק לימוד שמגיעים איתו 'עד הסוף' בפעם הראשונה, דבר שלא תאם את מידתו ואופיו.

מכיון שכל מעשה הוא יחידה אחת המורכבת משלבים רבים וצעדים עוקבים, אין צורך לפעול שינוי בכל מרכיבי החטא כדי להשתחרר משליטת הרע, כי במידה ונצליח ליצור שינוי כיוון באחד ממרכיבי החטא, יתכן ושמטנו את הקרקע מכל החטא כולו.

מאידך, אין להתמקד מלכתחילה בפרט אחד בלבד ועליו לעבוד, משום שיתכן והשינוי יגיע מכיון בלתי צפוי מראש, ומכיון שבחיי המעשה עסקינן פעמים דוקא פרט קטן ולכאורה שולי ביחס לעיקר המעשה הוא הפתח לשינוי, הן מצד שקל יותר לטפל בו מחמת המרחק מהעבירה, הן מצד שהוא זמין יותר, ופעמים שהשינוי בו יותר קרוב לליבו של העובד. לפעמים

גישה לא נכונה לחיובי התורה ולאופן קיומם, או תפיסתם בהופעה הקיצונית שלהם בלבד, גורמת לאדם להתרחק מהם מכל וכל. כאשר מגלים זאת - נפתחת אפשרות לעבוד. על כן, יש לנסות להקיף בשכל כמה שיותר פרטים, ולהבחין בכמה שיותר הבחנות הכלולות

ומרכיבות את החטא, לא לוותר על שום פרט גם אם הוא נצמד לעבירה רק במקרה וכדו'. וכאשר קיים מרחב עשיר ביד, ניתן לבחור באחד מחלקי החטא ועליו לעבוד.

צעד חמישי בתשובה:

בהתבוננות על חלקי החטא, יש להקיף בשכלו כמה שיותר הבחנות
ופרטים, אשר בסופו של דבר פרט אחד מהם יהווה שינוי בכל חלקי
החטא.

ועד ו - חזרה בתשובה במרכיבי החטא.

הנחת עבודה - כאשר הגישה למעשה היא 'תלת מימדית', וכוללת הבחנות רבות ומגוונות בכוחות נפש המעורבים בו, נפתחת האפשרות לעבוד איתם ולכוון את תנועתם הלאה מאזורי החטא.

לאחר שנפתחה הדלת, ומה שהיה עד עתה כמעשה גולמי וסתום התגלה כעולם מגוון של כוחות ותנועות שונות של הנפש, ניתנה האפשרות להתעסק עם אותם כוחות, ולהפנות אותם לאזורים אחרים, נקיים מחטא.

נתבונן בדברי הגר"א:

'אף מי שטבעו רע לא ילך נגד הטבע לגמרי כי לא יתקיים בידו רק צריך להתחנך לילך בדרך הישר על פי טבעו. למשל מי שנולד במזל מאדים שהוא מוכרח להיות שופך דם אז יש בידו להתחנך להיות שוחט שהוא בינוני, או מוהל שהוא צדיק, ולא להיות לסטים. וזה שכתוב 'חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה' [אבן שלמה א, ז - ע"פ הגר"א משלי כב, ו].

לחיים פנים רבים, המעמידים בפני העובד אפשרויות רבות ומגוונות לכוון את כוחותיו ולנתבם. אין כאן רק שאלה של כשרון להתאים בין המצב ובין מה שניתן לעשות עימו - 'על פי טבעו', אלא עבודה שלימה עם החיים של עצמו. וכמבואר שם, שגם להיות שוחט או מוהל אינו 'התאמת מקצוע' בעלמא אלא ענין של חינוך - 'להתחנך להיות שוחט', עבודה עם אותו כח בנפש התלוי במזל מאדים. ועל כן קיימות דרגות שונות של עבודה, התלויות ברמה הרוחנית של העובד - 'בינוני' או 'צדיק'.

את כח הריקנות המביא לביטול תורה ניתן להפנות לתפילה [המבוססת על תחושת ריקנות - עומדים לפני הבורא ככלי ריקן] כך שעל ידי 'עבודה' הוא נהפך לסיבה לטוב, ויוצא מרצף הסיבות לבטלה. עם הנטייה לעסוק בעצמו צריך לעבוד, ולהתלמד להתרחב ולהתעסק עם משהו חוץ ממנו - לימוד תורה. העבודה עם קריאת הספרים היא עבודה שלימה, אין לרתום את התחביבים האישיים לתועלת העבודה ולא כעומדים לעצמם.

בפני הבחור חובב המוזיקה נפתחו כמה כיווני עבודה. א. היה עליו להאזר באומץ כדי לשתף את החבר בעבודה האישית, ולשכנעו להצטרף אליו. ב. אם בעבודה עם עצמו היה די בדחף, לשכנעו החבר הוא נצרך לייצר נימוק שכלי ומאוזן. ג. מצבו של חברו שלא היה מוכן לוותר לחלוטין על תחביבו, הכריח אותו ללמד את עצמו ואת חברו לנהל את התחביבים שלהם בצורה מאוזנת למול החיובים האחרים. ד. הפער הרוחני ביניהם הכריח אותו ללמד את עצמו ואת חברו לכבד זה את זה, ולעמוד מאחורי הדרישות הרוחניות של עצמו מול חברו ללא בושה. וכן לכבד את חברו ואת צרכיו.

כך גם בעבודת התשובה, העבודה עם כוחות נפשו היא בעלת אפשרויות רבות, התלויות במצבים השונים ואף ברמת העובד והעבודה. יש והעבודה מועילה רק כדי לשחרר את כוחות הנפש משליטתו המוחלטת הרע, ויש שעל ידי עבודה האדם הופך את כוחותיו לגמרי, ותחת שהיו מתמלאים חיות ומקבלים תזונה ממידה שלילית ביסודה, הם מופנים כעת למקומם הראוי להם בעבודת השם ומשמשים כלי לקרבת א' [כמובן שגם בזה יש דרגות שונות].

על האדם להתאזר ביצירתיות, ולנסות מכיוונים שונים. פעמים רבות הפתרון אינו בא מכיוון צפוי, ואף לא בקו אחד בלבד. לפעמים די בהסטה של הכח לאפיק אחר, פעמים אחרות נדרשת עבודה לשנות גישה לפרט מסויים בחיים, ולפעמים צריך לנקוט בצעד טכני ובשינוי מצבי החיים. הצד השווה שבכולם, הוא העבודה של האדם עם החיים של עצמו, על ידי שהוא לוקח עליהם אחריות, מתבונן בהם, ומגיב בהתאם למה שנדרש מצדם כדי לחברם שוב לעולם של תורה ומצוות.

צעד שישי בתשובה:

כאשר המעשה 'מובחן' ניתן להתבונן על כל חלק מחלקי החיים המרכיבים אותו ולראות שההופעה שלהם כחטא אינה מוכרחת, ויתכן להעלות להם תוכן אחר, ולהסיטם לכיוונים שפעולתם שם תשחרר אותם ממשיכה לצד הרע ופעמים אף תיהפך לסיבה לטוב.